

Den latiny
24.11.2015

ANTICKÝ VS. MODERNÍ ATHEISMUS: DVA RŮZNÉ, ČI JEDEN A TENTÝŽ?

Ivan Prchlík
ÚŘLS FF UK

Otázka vzniku ateismu

- Různé propagační weby mají jasno:
 - ateismus je stejně starý jako lidstvo samo, což dokládají nejrůznějšími citáty autorit z různých období i různých koutů zeměkoule.
 - Mezi nimi obvykle figuruje i tento Aristofanův (blíže nijak nespecifikovaný):

“Shrines! Shrines! Surely you don't believe in the gods. What's your argument? Where's your proof?”
 - Jak však níže vyplyne, může být právě Aristofanés za zastávce ateismu vydáván jen diletantem, nebo ignorantem.
 - Problémem je jednak ne zcela přesný překlad (přesnější český srv. níže, slide 9) a jednak naprosto neumětelské vytržení z kontextu, odhlédnuto od toho, že samozřejmě nejsou neznámé ani dobové okolnosti a Aristofanovo smýšlení obecně.

Exkurs: moderní ateismus a jeho různé přístupy k sobě samému

- Dotyčné propagační weby bývají obvykle navázány na tzv. nový ateismus, který nejen ze své podstaty, ale zřejmě i proto, že ateismus jako takový je ve světě, a zejména v USA, v menšině, má tendenci stále obhajovat oprávněnost své existence – a to i myšlenkou, že vlastně není ničím novým.
- Ateismus, jak ho známe v České kotlině, v menšině není, takže tuto tendenci nemá, a kromě toho byl při nejmenším spoluformován ateismem Marxovým, který ho považoval za výsledek zákonitého vývoje, ale tudíž nemusel (či spíše ani neměl) mít potřebu nacházet ho už v minulosti (čímž se ovšem někteří jednotliví Marxisté nenechávali odradit).

Pojetí výkladu v tomto příspěvku

- Tento příspěvek se dané otázce v celé její komplexitě věnovat nemůže, neb autor k tomu není kompetentní.
- Jeho účelem tak nemůže být, než podání výrazně kompletnějšího přehledu (pokud možno z kontextu nevytržených) podnětů, které je třeba vzít v potaz, má-li být posouzena otázka, zda existoval a čím konkrétně se případně projevoval atheismus v období antiky.
- Tento přehled je řazen chronologicky a snaží se zachytit pokud možno všechny podoby pro antiku nestandardního přístupu k existenci bohů.

Reflexe v Homérově *Odysseii*

- XXIV 349-352 (překlad Antonína Škody):

*Když znova pak zokřál a se v hrud' navrátila síla,
zas k němu takto slovem započal promlouvati vzájem:
„Ještě jste, Zéve, posud bohové vysokém na Olympě,
jestliže záletníci za nezbednosti se káli!“*

- Dle moderního badatele může jít o reflexi už soudobého zpochybňování existence bohů.
- Dle některých jiných jde o součást pozdějšího dodatku, neznámého původu.

Xenofanés z Kolofónu (6. stol. př. n. l.)

- Zlomek B15 (překlad Karla Svobody):

*Kdyby však volí a lvi a koně též dostali ruce
anebo uměli kreslit i vyrábět tak jako lidé,
koně by podobné koňům a volí podobné volům
kreslili podoby bohů a právě taková těla
jejich by robili, jakou i sami postavu mají.*

- Zlomek B23 (překlad Karla Svobody):

*Jeden jest bůh mezi bohy a lidmi největší, který
smrtelníkům ni tělem ni myslí podoben není.*

Reflexe v Aischylových *Peršanech* (472 př. n. l.)

- 497-499 (překlad Vladimíra Šrámka):

*A kdo snad nikdy v bohy nevěřil,
ten na kolenou úpěl tehdy k bohům
a prosil Zemi, prosil Nebesa.*

- ... vypravuje posel Xerxově matce Atosse o útěku jeho armády z Řecka po prohrané bitvě u Salamíny, reflektovány však samozřejmě jsou poměry v soudobých Athénách.
- Klíčová formulace θεὸς νομίζειν však může znamenat i „ctít bohy náležitým způsobem“.

Reakce na mor v Athénách v roce 429 př. n. l.

- Thúkýdidés, *Dějiny Peloponnéské války* II 52,3-4 (překlad V. Bahníka):

Lidé byli přemoženi nesmírností té pohromy, nevěděli, co je očekává, a přestali dbát o to, co je posvátné a zbožné. Všechny zvyky dříve dodržované při pohřbech byly změteny a každý pochovával, jak mohl.

- Thúkýdidés, *Dějiny Peloponnéské války* II 53,4 (překlad V. Bahníka):

Žádný strach z bohů ani lidský zákon je nedržel na uzdě, protože jednak považovali za úplně stejné ctít bohy i nectít vzhledem k tomu, že viděli, že umírají všichni stejně ...

Reflexe v Aristofanových *Jezdcích* (424 př. n. l.)

- 30-35 (překlad Ferdinanda Stiebitze):

*Druhý sluha: Pak bude nejlépe jít do chrámu
a před některým z bohů pokleknout –*

První sluha: A kterým? Věříš v bohy opravdu?

Druhý sluha: Ó jak by ne!

První sluha: A z jakých důvodů?

Druhý sluha: Mne bozi nenávidí! Nemám pravdu?

První sluha: Ba máš! Tak jinou cestu hledejme!

Reflexe v Aristofanových *Oblacích* (423 př. n. l.)

- 243-249 (překlad Jana Šprincla):

Strepsiadés: *Moří mě žravá nemoc, jezdecká.*

Ty znáš dva důkazy, tak nauč mě

tomu, co nedbá na dluhy, a věř

při bozích, já ti řádně zaplatím.

Sókratés: *A při kterých, když u nás bozi nejsou*

v kurzu?

Strepsiadés: *Tak nač vy potom přísaháte*

zde u vás, na prachy jak v Byzanci?

Eurípídés (480–407/6 př. n. l.)

- *Hekabé* 802-806 (415 př. n. l.; překlad Jiřího Klier a Heleny Kurzové)

Když přijde k tobě host a bude zavražděn,

když budou bez trestu, kdo hosty zabijí,

a budou dále dávat bohům oběti,

pak lidé nemají už právo pražádné.

Jestli to uznáváš, pak na mé prosby dej ...

- *Bakchantky* 1325-1326 (provozováno posmrtně, překl. jako předch.)

Jestli kdo bohy pohrdá, ať pohlédne

na tuhle smrt, a rázem v bohy uvěří.

- *Bellerofontés* (dochován zlomek):

- nevěří, že v nebi jsou bohové, když ve světě existuje zlo, proto se do nebe vznese, ale najde tam bohy, a ti ho potrestají.

Reflexe v Aristofanových *Ženách o Thesmoforiích* (411 n. 410 př. n. l.)

- 446-452 (překlad Augustina Krejčího):

Můj muž mi totiž zahynul tam na Kypru

a nechal mi pět dětí, které přetěžko

já žívím tím, že pletu věnce na trhu.

Až dosud – bídne sice – jsem je živila;

však nyní tento v tragoediích přemluvil

nám muže, že prý nejsou žádní bohové,

a my teď neprodáme ani polovic.

- Zmiňovaným autorem tragoedií je ovšem míněn Eurípidés, který, jak je patrné z předchozího slidu, přímo existenci bohů nezpochybňoval, byť samozřejmě nelze vyloučit, že tak činil v textech, které se vůbec nedochovaly.

Prótagorás z Abdér a jeho spis *O bozích* (411 př. n. l.)

- V daném roce měl být jeho spis odsouzen ke spálení, čemuž ale ne všichni věří.
- Zlomek B4 (jediný dochovaný, překlad Karla Svobody):

Prótagorás prý užil takového počátku ve spise „O bozích“: „O bozích nemohu věděti, ani že jsou, ani že nejsou, ani jakou mají podobu. Neboť mnoho věcí brání to věděti i nezjevnost bohů i krátký život člověka“.

- Moderní badatel se zřejmě oprávněně diví, co ještě vůbec mohl Prótagorás po tomto úvodu o bozích napsat.

Prodikos z Keu (5. stol. př. n. l.)

- Zlomek B5 (překlad Karla Svobody):

Prodikos ... praví: „Slunce, měsíc, řeky, prameny a vůbec vše, co prospívá našemu životu, pokládali naši předkové za bohy pro užitek z toho ...

Prodikos spojuje každý lidský obřad, mystéria i zasvěcování s prospěchem z orby a má za to, že odtud přišla mezi lidi i představa bohů i veškerá zbožnost.

Aristodémos z Kydathénaia (5. stol. př. n. l.)

- Xenofón, *Vzpomínky na Sókrata* I 4,2 (překlad Václava Bahníka):

Sókratés se totiž dověděl, že Aristodémos neobětuje bohům ani se neobrací na věštce, že se dokonce posmívá těm, kteří to činí.

- Zlomek Aristofanových *Hodovníků* (427 př. n. l.):
 - tentýž Aristodémos je zesměšňován, ale kvůli sexuální promiskuitě.
- Platónovo *Symposion*:
 - jako jediný z účastníků nepronáší řeč na Eróta.

Satyrské drama *Sísyfos* připisované Kritiovi nebo Eurípidovi

- Počítá se spíše s autorstvím Kritie, který zemřel v roce 403 př. n. l., o Eurípidovi je známo, že hru téhož názvu napsal v roce 415 př. n. l.
- Zlomek B25 (překlad Karla Svobody):

*Pak zákony jim sice zabraňovaly,
by zjevně nepáchali činy násilné,
než páchali je potají; tu, zdá se mi,
že vynalezl lidem bázeň před bohy
kterýs muž chytrý, moudrý, aby měli zlí
strach také tehdy, kdyby něco v tajnosti
bud' činili, neb mluvili, neb myslili.*

Diagorás z Mélu (5. stol. př. n. l.)

- Cicero, *O přirozenosti bohů* I 1,2 (překlad Antonína Koláře):
Kdežto většina se v této otázce vyslovila pro jsoucnost bohů, ... prohlásil Prótagorás, že jest v té věci na rozpacích, Diagorás pak Mélský a Theodóros Kyrénský, že bohů vůbec není.
- Cicero, *O přirozenosti bohů* III 37,89 (překlad Antonína Koláře):
Ale Diagorás, zvaný „neznaboh“, když přišel na Samothráku a jakýsi přítel se ho tázal, nepoznává-li on, který přičítá bohům nezájem o věci lidské ...
- Kléméns z Alexandreie, *Pobídka Řekům* II 24,2 (překl. Mat. Havrdy):
... žasnu nad tím, jak mohl být nařčen z neznabožství takový Euhémeros z Akragantu, ..., Diagorás ... z Mélu nebo ještě onen proslulý Kyréňan jménem Theodóros, jakož i mnozí další mužové, kteří ... o poznání pronikavěji než ostatní lidé viděli, jaký blud tyhle „bohy“ obestírá. I když pravdu úplně nepostihli ...

Reflexe v hippokratovském spisu *O svaté nemoci* (snad konec 5. stol.)

- 1,8-9 (překlad Jána Országha):

... Avšak podle mého názoru nehovoří o zbožnosti, jak se domnívají, nýbrž spíše o bezbožnosti a o tom, že bohové neexistují. ...

... ti, kdo se tím zabývají, si počínají podle mého soudu bezbožně a v bohy nevěří, nebo si myslí, že nemají žádnou moc, a neštítí se ve svém jednání žádné krajnosti, protože se jich nebojí. ...

- Řeč je o soudobých šarlatánech.
- Originální formulace jsou zde v podstatě jednoznačné: ὡς οἱ θεοὶ οὐκ εἰσὶ a θεοὺς οὐτε εἶναι νομίζειν.

Reflexe v Platónově *Apologii* (399 př. n. l.)

- Spis vznikl až později, v daném roce proběhl Sókratův soud.
- 26b–27a (překlad Františka Novotného):
 - Sókratés poukazuje na vnitřní rozpor v Melétově žalobě, který navíc Melétos potvrdí svými odpověďmi, obviňuje totiž Sókrata zároveň z toho, že zavádí nová božstva i že v bohy vůbec nevěří.

Já totiž nemohu vyrozuměti, zdali míníš, že sice učím věřit v jsoucnost jistých bohů – a tedy sám věřím, že bozi jsou, a nejsem úplný neznaboh a po této stránce se neproviňuji –, avšak ne v jsoucnost těch, v které věří obec, nýbrž jiných, a to je to, co mi vytýkáš, že jiných –, či tvrdíš, že ani já sám nevěřím vůbec v žádné bohy a že také jiné tomu učím?

Tvrdím toto, že vůbec nevěříš v bohy.

Reflexe v Platónových *Zákonech* (347 př. n. l.)

- V daném roce Platón zemřel, spis zůstal nedokončen.
- X 885b (překlad Františka Novotného):

... ledaže trpí jedním ze tří stavů, buď tím, který jsem právě řekl, že v bohy nevěří, nebo za druhé, že myslí, že jsou, ale o lidi se nestarají, nebo za třetí, že jsou přístupni přemlouvání, dávajíce se naklonit oběťmi a modlitbami.
- X 908a-e (překlad Františka Novotného):
 - lidé, kteří vůbec nevěří v bohy, mohou přesto být přirozeně morální, ale když nejsou, bývají velmi bystří a ...

... z takových lidí pocházejí mnozí věštcí, zběhlí ve všelikém podvodnictví, avšak někde také z nich vznikají tyrani, političtí řečníci, vojevůdcové, provozovatelé pokoutních mystérií a obmysly takzvaných sofistů.

Euhémeros z Messény (4./3. stol. př. n. l.)

- Cicero, *O přirozenosti bohů* I 42,119 (překlad Antonína Koláře):

A dále, což nejsou vůbec bez jakéhokoli náboženství ti, kdož hlásají, že se dostali po smrti mezi bohy stateční nebo slavní nebo mocní muži a oni že to jsou, které my ctíme, prosíme a jimž se klaníme? Tento názor zastával zvláště Euhémeros, jehož se mimo jiné přidržel a vyložil náš Ennius. Euhémeros však dokazuje též, že bohové umírají a jsou pohřbíváni. Neodstranil-li pak tedy tento spíše celé náboženství ...?

- Další prameny upřesňují, že líčil poměry na ostrově Panchaia, kde údajně stál zlatý sloup se jmény a činy místních králů, Úrana, Krona a Dia, a jinde zmiňuje i Ammóna, Herma, Apollóna a Artemidu.
- Dle Kléménta z Alexandreie pouze odmítal pouze lidové představy, viz výše „Diagorás z Mélu“.

Theodóros z Kyrény (přibl. 340–250 př. n. l.)

- Rozdílný od stejnojmenného matematika 5. stol.
- Dle Cicerona vůbec nevěřil v bohy, viz výše „Diagorás z Mélu“.
- Díogenés Laërtios, *Životy, názory a výroky proslulých filosofů* II 97 (překlad Antonína Koláře):

Tento Theodóros zcela zavrhoval jakékoli domněnky o bozích. Dostala se nám náhodou do rukou jeho kniha nadepsaná O bozích, jež si nikterak nezaslouží pohrdání; z ní prý převzal Epikúros největší část svých výkladů [k jeho představám viz následující slide].

- Dle Kléménta z Alexandreie odmítal pouze lidové představy, viz výše „Diagorás z Mélu“.

Epikúros ze Samu (341–270 př. n. l.)

- List Menoikeovi [Díogenés Laërtios, *Životy, názory a výroky proslulých filosofů* X] 123–124 (překlad Antonína Koláře):

Nejprve tedy pokládej boha za bytost nepomíjející a blaženou v souhlasu s obecnou představou o bohu, jak se vytvořila, a nepřičítej mu nic, co by se přičilo jeho nepomíjejícínosti nebo se nesrovnávalo s jeho blažeností; myslí si naopak o něm vesměs jen to, co může zajistit jeho blaženost s nepomíjejícíností. Neboť bohové jsou a poznání jich je zřejmé; nejsou však takoví, za jaké je pokládá lid. ... Bezbožný není ten, kdo popírá bohy lidu, nýbrž ten, kdo spojuje s bohy domněnky lidu o nich. Neboť tvrzení lidu o bozích se neopírá o správné pojmy, nýbrž o klamné domněnky.

Hymnos Athéňanů na Démétria Poliorkéta (291 nebo 290 př. n. l.)

- Poté, co v roce 307 př. n. l. obsadil Athény, dostalo se Démetriovi mnoha božských poct.
- 15-19:
 - jiní bohové buď jsou daleko, nebo nemají uši, nebo vůbec nejsou, nebo se o nás nestarají, ty jsi tu a vidíme tě, nejsi ani dřevěný, ani kovový, ale opravdový.

Karneadés z Kyrény (2. stol. př. n. l.)

- Cicero, *O přirozenosti bohů* III 12,29 (překlad Antonína Koláře):

Jak však chcete vyvrátit důkazy Karneadovy? Ten totiž tvrdí: Není-li těla nesmrtelného, není ani těla věčného; není však těla nesmrtelného, byť by to byly i atomy, a vůbec není ničeho, co by nemohlo býti rozloučeno a rozděleno.

- Cicero, *O přirozenosti bohů* III 17,44 (překlad Antonína Koláře):

Takto hovořival Karneadés, ne aby odstranil bohy – neboť to by se pranic neslušelo na filosofa – nýbrž aby usvědčil stoiky, že nevykládají o bozích nic pořádného.

- Sextos Empeirikos, *Proti matematikům* IX 138–190

– Karneadovy důkazy citovány s opakujícím se explicitním závěrem οὐκ ἄρα θεοὶ εἰσίν („Bohové tedy nejsou“).

Titus Lucretius Carus (kol. 97–55 př. n. l.)

- *O přírodě* II 174-176 (překlad Josefa Koláře):

Než jestliže myslí,

*proto jen ve světě všechno že bozi tak zřídili, ve všem
daleko, jak se mi zdá, jsou vzdáleni poznání pravdy.*

- *O přírodě* V 1161-1193:

– příčinami vzniku náboženství jsou vidění pokládaná za bohy a postřehnutí řádu v přírodě, nebeských jevů i přírodních úkazů.

- *O přírodě* V 147-148 (překlad Josefa Koláře):

Neboť podstata boží je jemná a vzdálena příliš

poznání našich smyslů, že sotva ji duchem lze poznat.

Ciceronův spis *O přirozenosti bohů* (44 př. n. l.)

- Zajímavé myšlenky:
 - náboženství odkázané předky je pro společnost nesporně užitečné,
 - bůh nemá nic společného s dobrem a zlem, protože jde o kategorie lidského rozumu,
 - náboženství je věcí víry, nikoli vědy,
 - výslovně za popírače existence bohů označeni jen Diagorás z Mélu a Theodóros z Kyrény, Prótagorás prý váhal – znamená to, že jiní existenci bohů jako takových nezpochybňovali?
 - Viz však i výše rozpor v hodnocení Diagory z Mélu samotným Ciceronem a Karneada mezi Ciceronem a Sextem Empeirikem.

Seneca (4 př. n. l. – 65 n. l.) u Augustina v *O obci Boží*

- Augustinus, *O obci Boží* VI 10 (překlad Julie Novákové):

V knize, v které bojoval proti pověrám, odsoudil totiž on tohle občanské i státní náboženství mnohem výmluvněji a důrazněji nežli Varro ono divadelní a báječné. V úvaze o modlách praví: „Bytosti svaté, nesmrtelné, neporušitelné zasvěcují ve hmotě nicotné a nehybné, dávají jim podobu lidí, šelem i ryb ...“. Potom o něco níže, jakmile jako hlasatel přirozeného náboženství rozebral náhledy některých filosofů, klade si sám tuto otázku: „... Já mám uznat buďto Platóna nebo peripatetika Stratóna, když jeden si vymyslel boha bez těla a druhý bez ducha?“ A na to odpovídá: „Což tedy se ti nakonec zdají skutečnější přeludy Tita Tatia nebo Romula nebo Tulla Hostilia? ... Uvěříš snad raději v tato božstva a přijmeš je do nebe?“ Jak otevřeně však psal o samých obřadech, ukrutně hnusných? „Jeden, praví, sám se vykleštuje ... Bozi však nemají být uctíváni žádným způsobem, chtějí-li tohle!“

Lúkiános ze Samosat (asi 120–180 n. l.) a jeho *Tragický Zeus*

- 4 (překlad Václava Bahníka):

Stoik Tímoklés a epikúrovec Dámis se ... dostali k diskusi o prozřetelnosti, a nejvíc mě mrzí, že u toho bylo mnoho vážených lidí. Dámis tvrdil, že bozi neexistují, takže se vůbec nestarají o to, co se ve světě děje, a neřídí to ... [říká Zeus].

- 19–22:

– dle Móma, který se porady bohů také účastní, se bohové vzhledem k nepořádku ve světě a nejednoznačnosti svých zásahů nemohou divit.

- 103–105 (překlad Václava Bahníka):

– Tímoklés nakonec „vítězí“ syllogismem, jsou-li oltáře, musí být bohové, Dámis se mu vysměje, ale diskusi ukončí, na což bohové reagují:

Jaké je to neštěstí, jestliže pár lidí půjde domů přesvědčeno, že má Dámis pravdu? Je tolik lidí, kteří mají opačné názory, patří k nim převážná část Řeků, většina prostých lidí a všichni barbari.

Obviňování raných křesťanů z ateismu (2.-3. stol. n. l.)

- Iústínos, *Druhá apologie* 3,2 (překlad Aleny Frolíkové):

Vždyť o nás [pohanský filosof Crescens] veřejně tvrdí něco, o čem nic neví – že prý my křesťané v bohy ani nevěříme ani je nectíme. To dělá, aby se zavděčil a aby pobavil pomýlený dav.

- Minucius Felix, *Octavius* 8,1 (překlad Ferdinanda Stiebitze):

Trvá-li tedy bezpečný souhlas všeho lidstva o jsoucnosti nesmrtelných bohů, byť byla nejistá jejich podstata a původ, nemohu snést, aby se někdo s takovou troufalostí a s tak bezbožnou jakousi osvíceností nadýmal a snažil se toto náboženské přesvědčení, tak starobylé, tak užitečné a tak prospěšné, mařiti nebo oslabovati [říká pohan Caecilius, jehož názory poté křesťan Octavius vyvrací].

Kořeny moderního ateismu

- Dle jednoho z možných výkladů je jím myšlení Feuerbachovo, který, zjednodušeně řečeno:
 - hlásal nejen to, že bůh / bohové nejsou, ale současně ...
 - si položil otázku, kde se tedy vzal, a odpověděl si tak, že jsme si ho stvořili sami ...
 - a to tím, že jsme si to dobré, co je v nás samých, promítli mimo sebe a učinili z toho dokonalý předmět své úcty, zatímco sobě samým jsme ponechali jen to špatné.

Antický vs. moderní ateismus

- Vztáhneme-li tyto these k tomu, co známe z antiky, lze říci, že:
 - hlásání myšlenky, že bohové nejsou, máme doloženo jen nepřímo, a navíc leckdy u postav, o nichž se z jiných zdrojů dozvídáme něco jiného, nejčastěji, že odmítali tradiční představy o bozích,
 - současně je ale zřejmé, že sama myšlenka, že bohové nejsou, v antice nemyslitelná nebyla,
 - názor, že bohy si lidé vymysleli sami, se už v antice objevil také, ovšem, paradoxně, v dochovaných pramenech není doprovázen názorem, že bohové nejsou – nelze tak rozhodnout, zda daná postava připisovala takový původ bohům jako takovým, nebo opět jen bohům tradičním,
 - co naopak v antice doloženo není, je myšlenka vytvoření bohů jako takových idealisací sebe sama, bohům sice lidé své vlastnosti (ale nejen dobré!) připisovali a jiní to kritisovali, existenci bohů při tom však neodmítli.